

Újabb itáliai forrás az 1496. évi budai zavargásokról¹

Az 1496. évi országgyűlés, sőt már az azt megelőző ítélkezési időszak sem volt mentes az erőszakos cselekményektől. Amint Neumann Tibor kiválóan kifejti a források egymás mellé helyezésével az Ernuszt Zsigmond-féle számadáskönyv² bevezetőjében, Antonio Bonfini jó pár évvel későbbi leírását összevethetjük két magyarországi követ, valamint Donato Aretino esztergomi vikárius jelentésével,³ és több ponton kiegészíti ezeket egy további Itáliában, a Milánói Állami Levéltárban őrzött dokumentum, amely a Vestigia adatbankban⁴ hozzáférhető volt, ám idáig mégsem került a történészek vizsgálódásának homlokterébe. Az a tény, hogy a keltezés nélküli és datálatlan dokumentum ugyanerre az országgyűlésre vonatkozik, és egyes elemeinek értelmezése a többi forrás fényében az említett munkában megtalálható. Az alábbiakban arra vállalkozhatunk, hogy az újonnan azonosított és elemzett forrást teljes egészében közreadjuk és a lehetőségek határain belül fordítást adjunk róla.

A forrás valószínűleg azért került el eddig a kutatók figyelmét, mert egy „senza data” megjelölésű, vegyes tartalmú fasciculusban helyezték el, igaz, az Ungheria megjelölésű fondban. Az év nincsen feltüntetve, de rögtön az elején utal rá az irat, hogy egy bizonyos Bartolomeo Cantore beszámolóját olvassuk, aki Esztergomból augusztus 12-én indult útnak. Egy ilyen nevű

¹ Jelen tanulmány a NKFIH által finanszírozott 128797 sz., „XIV–XVI. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban” című kutatás keretében készült.

² NEUMANN TIBOR (2019), *Registrum Proventuum Regni Hungariae – A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. Budapest, MTA TTI.

³ DOMOKOS György, SCHRÖDL-LIBÁRDI Karolina (218), Donato Aretino magyarországi levelei a Modenai Állami Levéltárban. In DOMOKOS György, KUFFART Hajnalka, SZOVÁK Márton (szerk.), *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, Vestigia Kutatócsoport. 93–128.

⁴ A tanulmány írásával egy időben zajlott az olaszországi levéltári forrásokat tartalmazó Vestigia adatázis (<http://www.vestigia.hu/kereses>) tartalmának importálása a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjteményébe (DF). Jóllehet jelenleg a források fényképei az MNL OL DF-ben még nem elérhetők, az alábbiakban kizárólag annak jelzeteit hivatkozunk.

embert az esztergomi 1489-as számadáskönyvekben találunk. Kuffart Hajnalka Bertalan kántorként hivatkozik rá⁵ és azonosítja, hogy az érsek embereként pizetárus (adószedő) volt, többek között Körmöcbányán is működött. Ugyanő utal arra is, hogy ez a pizetárus szerepelhet Beatrix királyné 1492-es levelében.⁶ Mindenesetre a hír forrásaként megjelölt személy valóban Esztergomból indul útnak, tehát esetleg lehet azonos lehet a számadáskönyvekben megemlített emberrel. További megerősítést ad feltételezésünknek egy Nicola Cagnola által Ludovico Maria Sforza hercegnek Esztergomból írott levél, amelyben saját magát ajánlja udvari szolgálatra, s az 1496. július 31-én kelt levél elején megjelöli, hogy annak átnyújtója Milánóban Bartolomeo Cantore lesz.⁷

A szöveg talán egy szóbeli beszámoló összefoglalása, mivel Bartolomeóra egyes szám harmadik személyben hivatkozik később. Bizonyosan nem diplomáciai forrás, hiszen Corvin Jánosra egyszerűen csak „Mátyás király fattyaként” hivatkozik, ami csak a magyar udvartól távoli kommunikációban feltételezhető.

A „re de Romani” kifejezés a császári trón várományosára, vagyis Miksára vonatkozik. Követei forrásunk szerint nem kaptak kielégítő választ. A boroszlói követ augusztus 12-én arról tudósít, hogy a király igen elfoglalt e tárgyalásokban.

A hazatérő Bartolomeo Cantore ezután arról számol be, ami az előző hónapban zajlott a budai országgyűlésen. A korábban már ismert forrásokkal egybehangzóan kiemeli az uralkodó három legfőbb javaslatát: három új adót kér megszavazni, egyet a török ellenes háborúra, egyet Beatrix hazaküldésére és végül új királynét szeretne az országba hozni. A nemesek azonban védelmükbe veszik a Beatrixszel megkötött házasságát, sőt kijelentik, hogy a királyné jól kormányzott, és botrányosnak ítélik az új házasságra vonatkozó kérést.

Az újabb adók kapcsán szabadulnak el a rövid levél értelmezésében az indulatok, mivel szó szót követ, és kiderül, hogy a korábban megfizetett adók sem jutottak el hiánytalanul a kincstárba. A nemes ifjak e levél szerint kifejezetten Bakóc Tamás felkoncolására indulnak, ám ő érzékelve a helyzetet már nincsen Budán. Ekkor kezdődött a fosztogatás, a zsidók ellen, majd a keresztény urak ellen is. Donato Aretino levélrészlete a cseheket és az olaszokat külön is kiemeli ezen a ponton, mint célcsoportot.

⁵ KUFFART Hajnalka (2018), *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. Bölcsészdoktori értekezés, témavezető: Szovák Kornél. PPKE BTK. 124. 136.

⁶ BERZEVICZY Albert (1914), *Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Budapest, MTA. CCXXX. levél, 182-183.

⁷ MNL OL DF 295481.

„Az itteni eseményekről Tisztelendő Uraságod hosszabban hallhat majd Stefanótól, aki ott volt a zavargások és veszedelem kellős közepén az elmúlt napokban, amely minden főpapot és főurat, s ráadásul minden olaszt is érintett. Minthogy Budán összegyűlt az egész ország, hogy országgyűlést tartsanak [...] a fiatal urak egyik nap elkezdték a gyümölcsöket rabolni a piacon. Ezután a zsidók házához mentek, ide már kicsik és nagyok is összegyűltek, az egész nép, és kifosztották őket, az olaszokat és a cseheket is, meg néhány főpapot is, olyannyira, hogy soha nem volt még ekkora veszedelem erre felé. Minden főpap és főúr és minden olasz a javaival együtt bemenekült a várba, és sem a király, sem senki más nem mert kijönni a kapun. Egyesek azonnal hazamentek, mint a kalocsai meg a váci püspök és mások is.”⁸

Érdeemes itt felidéznünk, hogyan látatja Bonfini az eseményeket:

„Ezután a várból önszántából elment a nemesek egyetemes gyűlésébe, mely a Szent János templomban folyt, és itt a váradi tolmácsolásával szólt egy keveset, amennyit az alkalom megkívánt, a Beatrixszal való házasságról és az adóbehajtásról; Beatrixszal kapcsolatban ugyanazt mondta, amit azelőtt mindig, hogy a vele való házasságtól idegenkedik, visszariasztja a kora és meddősége [...] Szavaira az egész nemesség szívből helyeselt, egyetért azzal, ha szüzet vesz feleségül, akinek érett termékenységből királyi utódok áldott sora származik, valamint ha minden rendből két küldöttet választanak, aki világosan figyelmezteti Beatrixot, nézzen más megoldás után; az adóval kapcsolatban viszont úgy tetszik, hogy meg kell tartani az ország régi törvényeit, melyekre koronázásakor ő is esküvel kötelezte magát, hiszen a hajdani égi királyok úgy intézkedtek, hogy ötre vessenek ki egy aranyat évente, ő viszont a királyok törvénye ellenére minden egyesre kiveti, és évente kétszer hajtja be. Sőt, azt is mondták, egész népe a legkomolyabban kéri, tárja föl, milyen közhaszonra fordította azt a kétszer nyolcmillió aranyat, amelyet hat év alatt neki fizettek. Erre azonnal rávágta, hogy mindössze hatvanezret kapott, mire az egész nemesség felhördült: Valóban túrhetetlen, hogy az egész adó ne a király kezébe kerüljön, a sikkasztók ellen pedig vizsgálatot kell tartani [...] A zsidók utcájában nevetlen keresztény suhancok zavargást keltettek, amikor ajtajaik előtt illetlen pajkossággal lármáztak, ablaküvegeiket felelőtlenül betördösték, amikor pedig azok el akarták zavarni őket, jött-ment csöcselék nagy tömege támadt rájuk, leginkább azok, akik szegénységük folytán könnyen kaphatók prédálásra és foszto-

⁸ DOMOKOS, SCHRÖDL-LIBÁRDI 2018:101.

gatásra. Az egri familiárisai kirohantak a házból, hogy a zavargást valamiképp lecsillapítsák, de csak fokozták azt, és még jobban felizgatták a népet, mert mindenki úgy vélekedett, hogy az adókirovásnak az egri az értelmi szerzője, és mert az elmúlt évben cselédei, akiket azért küldött, hogy a zsidókat megvédelmezzék a bántalmazástól, három keresztény fiatalembert megöltek.”⁹

Megállapíthatjuk tehát, hogy a milánói forrás újdonság abban a tekintetben, hogy a nemesek helyesnek tartották volna Beatrix elküldését és új királyné kiválasztását. Természetesen ez lehet a jelentéstevő értelmezésének hibája is. Az egyéb apró eltéréseken túl (mint például a kivetett adók összege¹⁰) a legszembeötlőbb az a tény, hogy forrásunk egyértelműen Bakóc Tamást jelöli meg a zavargások célpontjául („hogy felkoncolják és darabokra vágják”), és nem Eruszt Zsigmondot vagy Szapolyai Istvánt.

A forrás nyelve

A XV. század végi kancelláriai írás számos jellegzetességét megfigyelhetjük a levélen. A nehezen értelmezhető magyar nevek helyett méltóságneveket illetve a székhely nevét találjuk: *Sua Maestà, la Regina, Agria*. Ez utóbbi az egri püspök, Bakóc Tamás megnevezése kell, hogy legyen, akit, mint a többi forrásból is egyértelmű, a fellázadt nép az egyik fő sikkasztónak tartott. Szerepel a megtámadottak között *Cinque Gesie* is, ami személyre vonatkoztatva a korabeli pécsi püspököt, Eruszt Zsigmondot kell, hogy jelentse, aki kincstartóként ugyancsak felelősnek tűnt a nép szemében az adók eltüntetésében. Perét, ítéletét Neumann Tibor könyve foglalja össze. A nevükön nevezett személyek mindössze az immár halott Mátyás király és Frangepán Bernát módrusi gróf.

Ugyancsak a kancelláriai nyelv jellegzetességei közé tartozik a vonatkozó mondatokat bevezető *che* névmás elhagyása bizonyos helyzetekben.¹¹ Ebben a levélben is találunk ilyet: *né volevano questo scandalo havendola toltó el re per moglie, che 'l se dicesse consentissimo la fusse scazata*. Ezt a többszörösen összetett mondatot csak úgy tudjuk értelmezni, ha a *dicesse* igealak tárgyaként elemezzük a *consentissimo la fusse scazata* mondatot,

⁹ BONFINI, Antonio (1995), *A magyar történelem évtizedei*, ford. Kulcsár Péter). Budapest, Balassi. 1005–1006.

¹⁰ NEUMANN Tibor (2019). 13.

¹¹ DOMOKOS György (2014), Osservazioni sulla lingua della cancelleria milanese e di quella ferrarese nel secondo Quattrocento. In FÁBIÁN Zsuzsanna et al., *Köszöntő kötet Giampaolo Salvi 60. születésnapjára. Saggi di linguistica neolatina per i 60 anni di Giampaolo Salvi*. Budapest, ELTE BTK. 57–67.

s ez utóbbin belül a *consentissimo* ige tárgyaként elemezzük a *la fusse scazata* mondatot, vagyis két vonatkozó névmás törlését állapíthatjuk meg: *né volevano questo scandalo havendola tolto el re per moglie, che 'l se dicesse che consentissimo che la fusse scazata*.

Ugyanebben a mondatban eléggé szembeötlő, hogy megjelenik a kötelező alanyi névmás, de csak az alárendelt mondatokban: *né volevano questo scandalo havendola tolto el re per moglie, che 'l se dicesse consentissimo la fusse scazata*. Ez összhangban van azzal, amit a klitikus alanyi névmások fokozatos megjelenéséről feltételeznek általában.¹²

Ami a szövegben található rövidítésekkel illeti, ezek megfelelnek a korban szokásos megoldásoknak: a nazálisokat egy magánhangzó feletti vonással jelölik: *nō* = non. Számos magánhangzót vagy akár egész szótagot, sőt gyakori szavak egyikét-másikat is csak egyezményes rövidítésekkel tudunk visszakövetkeztetni, így például: *p^o* = *primo*, *p^a* = *prima*, *p* (áthúzott szárral) = *per*, *par* vagy *pro*, a ferdén áthúzott *v* a *ver* szótagot helyettesíti például a *govnare* szóban, *M^a* = *Maestà*, *S^{mo}* = *Serenissimo*, *ch* = *che*, *perch* = *perché*, *d* = *de*. A főnévi igenevek végén álló *e* magánhangzó többnyire csak egy jobbra felfelé húzott kis vonal formájában jelenik meg az írásképen: *far'*, *venir'*, ami akár a hangzó törlését is jelentheti, mint ahogyan a modern olasz nyelvben is tapasztalható ebben a helyzetben mássalhangzó előtt. A rövidítve írt hosszabb szavakra példa az *ambri*, ahol a *b* felső szárának áthúzása jelzi: az *ambasciatori* szó rövidített formája van előttünk, és a *Re dei Romani* írásmódja is csak *Re de Rō*. A *mandare* főnévi igenév leírt alakja itt csupán *man^{re}*. A rövidítések feloldása nem egy esetben a kontextusból adódó következtetésen nyugszik, amikor kevésbé bevett alakokat találunk, mint például a *doman^o*, amit jobb híján *domandò*-ként értelmeztünk.

Az egységes olasz nyelv felé tartó út elején tartunk még, és az írott forma egyaránt mutat latinizáló írásmódot és a helyi nyelvváltozat jellegzetességeit.

A mai olasz nyelv helyesírása is sok mindenben a latinus hagyományt követi, mint például az *avere* ige számos alakjában felbukkanó néma 'h' graféma. Ezek a hatások a forrásban nyilván még erősebben jelentkeznek, például a *havea*, *havuto*, *habere*, *homini* alakokban, de a latinizmusok közé sorolhatjuk a *seu* szó használatát, a *dicto*, *facto* szavak *ct* kapcsolatát, amit már [tt]-ként nyilván asszimiláltak, s hasonlóképpen az *advertito* is latinizmus kell, hogy legyen, mivel feltételezhetjük, hogy a *dv* helyett már [vv] a tényleges ejtémód. A *populi* szó rövidítve *ppli*, amit akár olaszosan *popoli*-ként is átírhattunk volna.

¹² DOMOKOS György (2011), A kötelező alanyi névmás kialakulása az északolasz dialektusokban. In É. KISS Katalin, HEGEDŰS Attila, *Nyelvelmélet és diakrónia*. Piliscsaba, PPKÉ. 39–48.

A kancelláriai nyelv helyesírása távolról sem következetes, hiszen még nem volt ekkor írott norma. Ezért is érthető, hogy a [ko] hangkapcsolatot hol a régiesebb *cho* jelzi, például a *turcho* szóban, másutt pedig egyszerűen csak *co*, mint például a *como* esetében.

Kétségtől eltekintve észak-italiai a jelentés lejegyzője, ezt tanúsítják a toszkán irodalmi nyelvtől való eltérések, mint például a mássalhangzó-rövidülések (*raporto* szemben a *rapporto* alakkal, *vano* szemben a *vanno* alakkal). Különleges és jellemző a német eredetű *saccomannare* 'fosztogatni' (eredete a germán *sackman* szóban keresendő) ige használata, de ezt is rövidült mássalhangzókkal találjuk meg: *sacomannare*.

Érdekes a *ziorni* (mai olaszban *giorni*, 'napok') és a *zenthomini* (mai olaszban *gentiluomini*, 'úriemberek, nemesek') szavak elején a *z* graféma, amely utalhat a zöngés [dz] affrikátára, s ezáltal a lejegyző személy eredetét leginkább Veneto vagy Romagna tartományokra szűkíthetnénk. Ebből a szempontból megerősítésnek tűnik a *scazata* forma, ami a standard olaszban *scacciata*, tehát ebben a szóban egyszerre tapasztaljuk a magánhangzók közötti pozícióban a mássalhangzó rövidülését és a [dz] megjelenését.

Nehezen értelmezhető az *assitare* ige, amely a kontextus alapján 'elrendez' jelentéssel kell, hogy bírjon. Talán a *sedare* 'megnyugtat' ige valamilyen származékáról lehet szó.

A forrás

Archivio di Stato di Milano, Fondo Sforzesco, busta 645
(Ungheria, 1491-1536), fasc. 21 (sine data)
MNL OL DF 295773.

[1r]

Raporto de Bartolomeo Cantore de novelle de Ungaria, partito adi 12 agosto da Strigonia

primo. Refferisse como el Re era in Buda et tre ziorni avante partesse arrivorno duy ambasciatori del serenissimo re de Romani, et se diceva havevano havuto risposta senza satisfatione.

Como el mese de julio fu facto una dieta in Buda et essendo là tuti li baroni et populi li domandò tre diche seu taglie de dinari: La prima era per mandare via la regina de Ungaria.

La 2a per fare venire un'altra Regina.

La 3a per fare guerra contra li turchi

Li populi et zenthomini resposeno ala prima perché non volevano che la regina fusse scazata dal reame perché haveva governato bene, né volevano altra regina cha lei, né volevano questo scandalo havendola tolto el re per moglie, che 'l se dicesse consentissimo la fusse scazata.

Proposto de Bartolomeo de ... a ...
 adi 12 aug da Bergamo
 P.S. Ungheria

1.° Petterio como el ...
 amara ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

La 2.ª ...
 la 3.ª ...

Le ...
 ...
 ...
 ...
 ...

La 2.ª ...
 ...

La 3.ª ...
 ...
 ...
 ...
 ...

Archivio di Stato di Milano, Carteggio Visconteo Sfozesco, b. 645 (Ungheria), fasc. sine data, n. 21 recto

Como l'ora in risposta de g'ndemari no l'ebbe fatto
 900² l'ora
 Como se g'ra el p'p'io senza risposta del re
 mandavami p'p'io de pol'ca de l'ora
 g'ndemari l'imp'ra de al Con'ra de
 al nostro d' d'g'ra o al verso de
 un' g'ra
 Como de po. di el p'p'io ^{o g'ndemari} sendo ala casa de g'ra
 sacramento e tagliando ap'ra o g'ndemari
 l'ora ad'p'ra faciendo g'ndemari sendo andorono
 a casa de l'ora o la nostra a sacro o
 g'ndemari ostiene de g'ndemari o d'g'ra
 Como el re g'ra no g'ra un' g'ra de castello
 e un' g'ra
 Como lo p'p'io ordono un' g'ra de g'ra de
 campo armati el re de l'ora de l'ora
 e tutti la baroni g'ndemari lo re de l'ora
 o de l'ora e del re de l'ora
 Como el bastardo del re mandò al re a g'ra
 no el re g'ndemari de l'ora ma g'ra
 a g'ra de l'ora o al p'p'io de l'ora

Archivio di Stato di Milano, Carteggio Visconteo Sfozesco, b. 645 (Ungheria),
fasc. sine data, n. 21 verso

Per la 2a disseno non volere altera regina per essersi quella ben deportata.

Per la 3a de turchi fu dicto che haveano havuto tre dicte che sono 32 centenare de miliaria de ducati per andar contra turchi, et non era facto cosa alcuna, et se la R. M^{ta} voleva andare in persona contra turcho, erano per seguirla cum metterli quanto hanno in questo mondo.

[1f]

Como la regia maestà respose che de questi denari non hebbe se non 400^M ducati.

Como s'è partito el populo senza risposta del re, murmuravano supra chi posseva habere havuto questi denari, l'imputavano al conte Stephano, al vescovo di Agria et al vesco de le Cinque Gesie.

Como da po 5 di el populo >et zentilhomini< andò ala Casa d'Agria per sacomanarlo et tagliarlo apeze et per essere luy advertito fu trovato proveduto, unde andorono a casa de li judei, et li misseno a sacco cum grande ocisione di judei et christiani.

Como el re per questo non è sita may for de castello et ancora è là.

Como lo populo ordinò un'altra dieta per questo Santo Michele in campo armati a Peste dove ha trovarsi el Re et tuti li baroni per assitare la cosa de la Regina et del Re e del stato loro.

Como el bastardo del re Mathia non è stato a questa dieta né el conte Bernardino da Modrusio ma vano a questa altra dieta perché tengono o col populo et onde la regina.

A forrás fordítása

[flr]

Bartolomeo Cantore beszámolója a magyarországi újdonságokról, aki augusztus 12-én indult Esztergomból.

Beszámol róla, hogy a király Budán volt és három nappal indulása előtt megérkezett a római király két követe, és azt beszélik, nem kaptak kielégítő választ.

Július hónapban országgyűlést tartottak Budán, s ott volt az összes báró, és három adót kérne tőlük [a király]:

az első arra szolgál, hogy elküldjék a magyar királynét.

A második arra, hogy egy másik királynét hozzanak be, a harmadik arra, hogy háborúzzanak a törökkel.

A nép és a nemesek erre azt válaszolták, nem akarják, hogy a királynét elűzzék, hiszen jól kormányzott, és nem akartak más királynét, csak őt, nem akartak olyan botrányt (hiszen a király feleségül vette őt), hogy hozzájáruljanak a királyné elkergetéséhez.

Másodjára azt mondták, hogy nem akarnak más királynét, mert ez jól viselte magát.

Harmadjára azt, hogy a török ellen három adót is fizettek már, vagyis 32-szer százezer dukátot, hogy a török ellen vonuljon, ám nem tett semmit, és ha a király a török ellen akar vonulni személyesen, akkor vele vonulnak ők is, s akkor megadják, ami csak kell ezen a világon.

(1f)

A királyi fenség azt válaszolta, hogy ebből a pénzből nem kapott meg, csak 400 ezer dukátot.

Aztán a nép úgy ment el, hogy nem kapott választ a királytól és zúgolódtak amiatt, hogy kié lett a pénz, vádolták István grófot, az egri püspököt és a pécsi püspököt.

Azután öt nappal később a nép és a nemesek elmentek az egri (püspök) házába, hogy felkoncolják és darabokra vágják, ám ő értesült erről és nem találták meg, mire aztán a zsidókra támadtak és kifosztották őket, sok zsidót és keresztényt öltek meg.

A király emiatt nem jött ki azóta sem a várból, és még mindig ott van.

Azután a nép újabb országgyűlést követelt a következő Szent Mihályra, fegyveresen, Pestre, ahol meg kell jelennie a királynak és valamennyi bárónak is, hogy elrendezzék az ügyet a király és a királyné között.

Mátyás király fattya nem volt itt ezen az országgyűlésen, sem a módrusi Bernát gróf, hanem a másik országgyűlésre mennek, mert a néppel és a királynővel tartanak.